



Universiteit
Leiden

The Netherlands

Vrouwenbewegingen in internationaal perspectief

Outshoorn, J.V.

Citation

Outshoorn, J. V. (2009). Vrouwenbewegingen in internationaal perspectief. In . Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/19706>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/19706>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Prof.dr. J.V. Outshoorn

Vrouwenbewegingen in internationaal perspectief



Universiteit Leiden

Vrouwenbewegingen in internationaal perspectief

Rede uitgesproken door

Prof.dr. J.V. Outshoorn

ter gelegenheid van haar afscheid als hoogleraar in de

Vrouwenstudies

aan de Universiteit Leiden

op vrijdag 27 november 2009



Universiteit Leiden

Mijnheer de Rector Magnificus, zeer geachte toehoorders,

In 1982 bezette een groep studentes met enkele vrouwelijke stafleden het toenmalige kantoor van de Faculteit der Sociale Wetenschappen aan de Wassenaarseweg in Leiden. Zij eisten meer geld voor vrouwenstudies onderwijs, omdat de paar docenten op tijdelijke contracten de vraag van studentes totaal niet aankonden. Het faculteitsbestuur, enigszins verrast, zei een commissie toe om de zaak te onderzoeken. Die kwam met het plan tot het instellen van een Vakgroep Vrouwenstudies en een werkgroep Vrouwen en Autonomie (VENA). Twee hoogleraren werden benoemd, ieder voor twee dagen per week. Dat werd Els Postel-Coster voor VENA en voor de vakgroep ikzelf. Wij begonnen ons werk in 1987. Els Postel ging met pensioen in 1992; ik doe dit vandaag met deze afscheidsrede.

De actie was, samen met de actie om de abortuskliniek Bloemenhoven in 1976 open te houden, de enige bezetting die in Nederland ooit door de vrouwenbeweging is uitgevoerd. De vrouwenbeweging heeft altijd een gevarieerd actierepertoire gehad. Naast demonstraties voor de legalisering van abortus en fakkeloptochten tegen seksueel geweld, werden er ook ludieke acties gevoerd. Zo werd in Amsterdam openbaar plasrecht voor vrouwen geëist, waarbij de 'krullen', de openbare urinoirs, werden dichtgebonden met roze linten. Er werd jaren lang door vrouwengroepen gelobbyd bij gemeente, provincie en parlement voor de meest uiteenlopende kwesties, van subsidies voor het runnen van een vrouwenhuis tot de eis verkrachting binnen het huwelijk strafbaar te stellen. Minder bekend is de lobby waarbij de echtgenotes van Tweede Kamerleden werden benaderd om hun echtgenoten te bewegen voor de abortuswetgeving te stemmen. Tegenwoordig lopen acties veelal via internet, zoals petitie om de anticonceptie pil in het basispakket van de ziektekostenverzekering te behouden. Dit gold eveneens voor de recente actie van 200 prominente vrouwen om een vrouwenquotum te bepleiten voor de raden van bestuur en commissarissen van ondernemingen.

Ook ontwikkelde de vrouwenbeweging een breed scala aan organisatievormen: praatgroepen, informele actiegroepen, traditionele verenigingen, platform organisaties rond een bepaald thema, en netwerken binnen bepaalde professies en bedrijven. Er ontstonden vrouwengroepen in de vakbeweging, en vrouwenorganisaties binnen politieke partijen werd nieuw leven ingeblazen. Feministen zetten een krachtige dienstverlenende sector op voor vrouwen. Deze draaide aanvankelijk op vrijwilligsterswerk, maar werd later geprofessionaliseerd om aan de subsidie-eisen van de overheid te voldoen en zo de continuïteit te verzekeren. Zo zetten feministen de Blijf van mijn Lijf huizen op, de cursussen Vrouwen oriënteren zich op de Samenleving (VOS), en de moedermavo. Er kwamen vrouwengezondheidscentra en crisisopvang bij verkrachting. Er ontwikkelde zich ook een levendige culturele sector met eigen media zoals *Opzij* en *Lover* (die beide nog steeds bestaan), uitgeverijen en zelfs een kunstgalerie. Naast nieuwe organisaties als *Women Inc.*, *Women on Waves* en *NextGeneration*, zijn er tegenwoordig talloze webpages van vrouwengroepen, diverse e-zines en feministische *chatrooms*. Er is ook het internetportal *Emancipatie.nl* dat toegang biedt tot politieke- en wetgevingsdossiers over vrouwenzaken en dagelijks een selectie uit de pers maakt over dezelfde thema's.¹ Vrouwenstudies aan de universiteiten maken deel uit van deze brede beweging.

Vandaag zal ik geen geschiedenis geven van vrouwenstudies in Nederland of van de ontwikkeling van het vakgebied. Ik zal mijn aandacht richten op de vrouwenbeweging in een aantal Westerse democratieën. Want zonder vrouwenbeweging geen vrouwenstudies of *genderstudies*, zoals deze tegenwoordig meestal worden genoemd. Ik moet daarbij opmerken dat de term 'vrouwenbeweging' eigenlijk ook niet meer precies de lading dekt. In de internationale literatuur is het gangbaar geworden om te spreken van 'vrouwenbewegingen', omdat er vele soorten zijn, bijvoorbeeld op basis van etniciteit, religie of seksuele oriëntatie. Wat alle verbindt, is dat zij vrouwen mobiliseren en organiseren op hun *seks*, hun identiteit als vrouw. Niet alle daarvan zetten zich in voor de verbetering van

de positie van vrouwen. Dat is wél het kenmerk van de groepen en organisaties die wij gewoonlijk feministisch noemen. Die organiseren zich eveneens op basis van sekse, maar gaan er tevens van uit dat er iets mis is met de behandeling en status van vrouwen en stellen als doel die te verbeteren. Bovendien dagen zij met hun eisen en ideeën de traditionele hiërarchie tussen de seksen uit.² Vanmiddag zal ik gemakshalve spreken over ‘de vrouwenbeweging’ om het omslachtige meervoud te vermijden, en soms zal ik spreken over ‘groepen en organisaties’ of ‘actoren’.

In mijn college stel ik drie thema’s aan de orde:

Ten eerste: Wat is de ontwikkeling van ‘de vrouwenbeweging’ geweest in een aantal Westerse democratieën over de afgelopen dertig jaar? Volgt zij de protestcyclus van andere sociale bewegingen die in de wetenschappelijke literatuur ruimschoots gedocumenteerd is en valt haar ontwikkeling te beschrijven als een golf of als een parabool? Is er een afname geweest van activisme in de jaren negentig, zoals algemeen wordt aangenomen?

Ten tweede: Wat voor soort groepen en organisaties ontwikkelden zich in de loop van de tijd en wat waren de belangrijkste kwesties voor de vrouwenbeweging door de jaren heen?

Ten derde: Zijn groepen en organisaties succesvoller geweest in het realiseren van hun eisen als zij activistisch waren of als zij binnen de conventionele institutionele arena’s werkten?

Om deze vragen te beantwoorden, zal ik gebruik maken van de data die verzameld zijn door de leden van het *Research Network on Gender Politics and the State*. Dit netwerk is in 1995 opgezet in Leiden door Dorothy McBride, Amy Mazur en mijzelf. Er zijn inmiddels 38 leden uit 16 verschillende landen. Ons gemeenschappelijke onderzoeksproject had als doelstelling om na te gaan in hoeverre vrouwengroepen en organisaties in staat zijn geweest hun politieke eisen te verwezenlijken, en te analyseren welke factoren hun succes en falen bepalen. In het

bijzonder is er onderzocht of allianties met overheidsinstanties voor vrouwenzaken daarbij van belang waren.

Daartoe zijn voor vier cruciale vrouwenkwesties of *issues* op het terrein van de arbeid, reproductieve rechten (abortus), seksualiteit, en politieke representatie, de belangrijkste politieke debatten geselecteerd uit de periode 1966 tot en met 2003. Dat gebeurde voor 13 landen: 11 uit West Europa, waaronder Nederland, de Verenigde Staten en Canada. Per land is ook nog de belangrijkste politieke kwestie die speelde tussen 1993-2003 onderzocht om na te gaan in hoeverre de vrouwenbeweging daarin succesvol heeft kunnen interveniëren. In totaal leverde de selectie 130 debatten op, die zijn geanalyseerd op verloop, actoren, discours en uitkomsten. De resultaten zijn per *issue* gepubliceerd in een zestal boeken³ en een reeks artikelen. Daarna zijn alle kwalitatieve gegevens omgezet in een kwantitatief data bestand dat met behulp van statistische methoden en *qualitative comparative analysis* (QCA) nader is geanalyseerd.⁴

Uit deze gegevens hebben Remco van der Laan en ik in Leiden een bestand ontwikkeld met daarin *alle* vrouwengroepen die actief zijn geweest in de debatten, hun kenmerken zoals organisatievorm en locatie, en de probleemdefinities of ‘frames’⁵ waarin zij hun eisen stelden en het politieke debat inbrachten. Dit leverde 355 groepen en organisaties op. Ik presenteer nu een aantal van de belangrijkste bevindingen uit het hoofdstuk dat ik voor het zevende boek van ons netwerk heb geschreven, *The Politics of State Feminism: Innovation in Comparative Research*, dat binnenkort verschijnt.⁶ Daarbij ben ik ook erkentelijk voor de bijdrage van Sanne Rijkhoff aan de analyse en presentatie van de data.

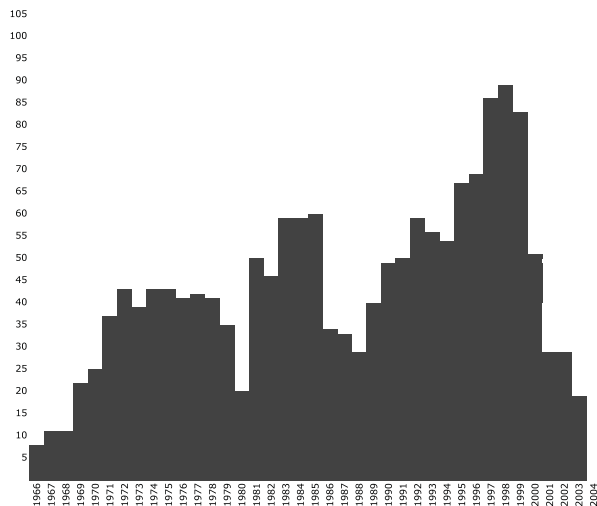
De ontwikkeling van de vrouwenbeweging door de tijd heen

Onderzoekers van sociale bewegingen hebben in vele studies aangetoond dat protest besmettelijk is, met als gevolg dat sociale bewegingen min of meer gelijktijdig mobiliseren, zich uitbreiden en vervolgens verdwijnen. Deze protestcycli zijn goed gedocumenteerd in Westerse landen voor de laatste 150

jaar.⁷ De meest recente protestcyclus begint in de jaren zestig van de vorige eeuw, en naar algemene opvatting verloopt hij midden in de jaren tachtig. Meestal wordt de levensloop van een sociale beweging beschreven als een parabool en gevat in organische termen: van groei naar bloei naar verval.⁸ Maar volgt de vrouwenbeweging het patroon van de protestcyclus? Om dit na te gaan, hebben wij als indicatie van de mobilisatie van de vrouwenbeweging het aantal groepen en organisaties dat actief was in de 130 debatten per jaar geteld voor de hele onderzoeksperiode, van 1966 tot en met 2003. Daarbij hebben wij zoveel mogelijk dubbeltellingen gemedend.

Figuur 1: Aantallen vrouwengroepen/organisaties actief in politieke debatten

1966-2003



Kanttekening 1: Geteld is de deelname van groepen en organisaties aan debatten over de vier issues.

Kanttekening 2: De daling na 2000 is toe te schrijven aan de selectie van de debatten: er zijn geen debatten onderzocht die begonnen na 2000.

Kanttekening 3: De 'dips' in 1980 and 1986-9 zijn hoogstwaarschijnlijk een artefact van de selectiemethode van de debatten.

Uit figuur 1 blijkt dat de vrouwenbeweging niet het 'algemene' patroon van de laatste protestcyclus volgt. Hoewel zij deel uitmaakt van het brede maatschappelijke protest van de jaren zestig en zeventig, komt zij pas tot bloei in de jaren zeventig. Maar er volgt geen neergang in de jaren tachtig en de mobilisatie neemt zelfs toe in de jaren negentig. De twee dipjes van 1980 en 1986-89 zijn hoogstwaarschijnlijk gevolg van de selectiemethode van de debatten. De afname na 2000 is toe te schrijven aan het feit dat wij geen debatten hebben geanalyseerd die begonnen na die datum.

We kunnen concluderen dat de ontwikkeling van de vrouwenbeweging niet gelijk oploopt met de protestcyclus van de jaren zestig. Evenmin verloopt zij langs de lijn van de parabool, want er is geen verval waar te nemen in de jaren tachtig en negentig. We kunnen dan ook stellen dat in tegenstelling tot de meeste andere sociale bewegingen uit de jaren zestig, zoals de studentenbeweging, de vredesbeweging, de kraak en antikernenergie bewegingen, de vrouwenbeweging (met de milieubeweging) het meest duurzaam is. Onze bevinding laat ook zien dat de veel gehanteerde term 'feministische golf' misleidend is: het activisme van vrouwengroepen en organisaties blijft door de tijd heen op een constant niveau.

Een van de verklaringen voor het verschil tussen de vrouwenbeweging en andere sociale bewegingen, ligt in de politieke context, die protest aanmoedigt of juist ontmoedigt. Voor vrouwengroepen is deze anders dan voor andere groepen. Zoals Myra Marx Ferree en Carol Mueller hebben geopperd, is de politieke mogelijkhedenstructuur 'gegenderd'.⁹ Ik geef een voorbeeld uit ons onderzoek. In de jaren negentig kwamen in een aantal landen, zoals Groot-Brittannië, Duitsland, België, Frankrijk en Italië, constitutionele hervormingen op de politieke agenda. Dit gaf vrouwengroepen en organisaties de kans hun eisen over de politieke representatie van vrouwen naar voren te brengen, met als gevolg hernieuwde mobilisatie en organisatie. Deze opening van de politieke mogelijkhedenstructuur leidde niet tot mobilisatie van andere sociale bewegingen. Ook

de heersende politieke ideeën beïnvloeden de mogelijkheid tot mobilisatie van protest. Het neoliberale discours in Nederland in de jaren tachtig en negentig maakte het mede mogelijk voor vrouwengroepen om het recht op seksuele zelfbeschikking op de politieke agenda te zetten en prostitutie erkend te krijgen als werk.

Een tweede verklaring voor het verschil ligt in de aard van de vrouwenbeweging zelf. Haar eisen betreffen talloze kwesties: gelijke rechten, gelijke kansen, gelijke behandeling en gelijke vertegenwoordiging, de legalisering van abortus en het stoppen van geweld tegen vrouwen. Deze kwesties worden in verschillende politieke arena's bevochten. Als deze voor sommige *issues* gesloten zijn, kunnen vrouwengroepen gemakkelijk overstappen op kwesties waarvoor de arena's opener zijn. Dit komt de continuïteit van de mobilisatie ten goede. Overigens blijkt uit onze data ook dat gesloten arena's niet betekenen dat vrouwengroepen zich dan laten ontmoedigen. Dit is het meest zichtbaar bij de legalisering van abortus. De debatten hierover strekken zich uit over de hele onderzoeksperiode en in de meeste landen was de strijd om legalisering een lange en taaie. Maar we zien door de jaren heen wel steeds dezelfde vrouwengroepen in de debatten opereren. Wel schuift bij gesloten arena's het actierepertoire op naar demonstraties, manifestaties en petitie om de publieke opinie te beïnvloeden. Het afwijkende patroon van de vrouwenbeweging en het vrij stabiele niveau van activiteit van de hele beweging is daarom ook toe te schrijven aan haar flexibiliteit, die nog versterkt wordt door de vele ongebonden groepen en een krachtige eigen bewegingscultuur.¹⁰

Er zijn natuurlijk wel verschillen in de mobilisatiegraad en patroon per land te vinden. In sommige landen is toenemende participatie van groepen in de debatten in de jaren tachtig en negentig te zien, zoals in Oostenrijk of Canada. In Frankrijk verdwijnt de beweging nagenoeg geheel in de jaren tachtig om weer krachtig te mobiliseren in de jaren negentig. Er zijn maar twee landen waar er wél een neergang in de jaren negentig te constateren is. Dat zijn de Verenigde Staten en Nederland.

Beide landen hebben altijd het grootste aantal organisaties en groepen gekend van alle landen die wij bestudeerd hebben. Opvallend is dat deze aantallen in de beide landen ook na de neergang nog steeds hoger zijn dan die van de andere landen.

Vincent Post, Jantine Oldersma en ik hebben aanvullend onderzoek gedaan over Nederland. Hiervoor hebben wij alle manifestaties van vrouwengroepen en organisaties voor Internationale Vrouwendag geanalyseerd in de periode 1994-2000. Daarbij vonden wij een bijna constante stroom van activiteiten.¹¹ Wel waren er meer culturele dan politieke manifestaties, en een toenemend aantal mengvormen waarbij het nuttige met het aangename werd verenigd. We hebben ook de maandelijkse agenda van *Opzij* onderzocht van een aantal jaren na 1987. Ook hieruit blijkt een vrij constant aantal activiteiten, met eenzelfde verhouding tussen culturele bijeenkomsten en politieke activiteiten. Wij concludeerden dan ook dat de vrouwenbeweging niet zozeer in een winterslaap verkeert dan wel dat er sprake is van 'geruisloze mobilisatie'.¹² De af en toe gehoorde roep om een 'derde feministische golf' is daarmee overbodig: de mobilisatie loopt nog steeds door en laat nieuwe organisatie, politieke eisen en feministische ideeën zien.

De daling van het aantal groepen in Nederland ligt wellicht aan het feit dat een aantal eisen van de vrouwenbeweging door de Paarse kabinetten werd overgenomen en deels werden ingewilligd. Ik noem de Winkelsluitingswet, gelijke rechten bij deeltijdarbeid en meer kinderopvang. Daardoor verviel een stimulans tot verdere mobilisatie. Deels hangt de daling ook samen met het Paarse herstel van 'het primaat van de politiek'. Hierdoor verslechterde of verdween de toegang voor vrouwengroepen tot een aantal beleidsarena's, en verdween er een aantal van hen door gedwongen fusies en subsidieverlaging.¹³

Organisatievormen en politieke prioriteiten

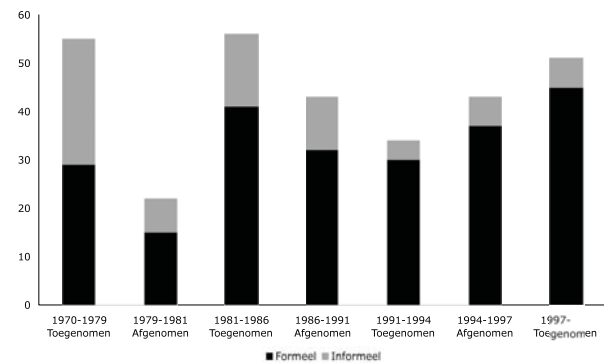
In ons onderzoek waren wij ook geïnteresseerd in de veranderingen van de samenstelling van de beweging en haar politieke prioriteiten. De opkomst van het 'tweede golf feminisme'

wordt meestal geassocieerd met de opkomst van nieuwe vrouwengroepen die informeel en losjes waren georganiseerd.¹⁴ Zij koesterden de informele structuur en de eigen autonomie. Veel feministen meden de reguliere politieke kanalen en ontwikkelden hun eigen activiteiten. In de literatuur over sociale bewegingen wordt over het algemeen aangenomen dat informele en autonome groepen minder levensbestendig zijn, want overleven vereist organisatie en hulpbronnen als geld en expertise.¹⁵ De veranderde politieke context van begin jaren tachtig leidde tot de formalisering en professionalisering van vrouwengroepen om te overleven en daarmee tot de teruggang van de autonome vrouwenbeweging. Vele gingen participeren in de reguliere politieke arena's door te lobbyen, vrouwelijke kandidaten voor verkiezingen te promoten en op te treden als feministische experts.

Zijn deze trends ook terug te vinden in onze data? Wij hebben gegevens over de mix tussen formele en informele groepen door de tijd heen, en ook over de groepen die binnen de gevestigde besluitvormingsarena's actief waren of juist daar buiten opereerden. En we weten welke eisen en 'frames' groepen naar voren brachten in politieke debatten. We kunnen helaas om technische redenen geen vergelijking maken tussen landen maar alleen op het geaggregeerde niveau uitspraken doen.

We kijken eerst naar de mix van informele en formele actoren. In figuur 2 is de gehele onderzoeksperiode verdeeld in periodes van toenemende of afnemende activiteit, en is voor iedere periode de verhouding tussen informele en formele actoren weergegeven.

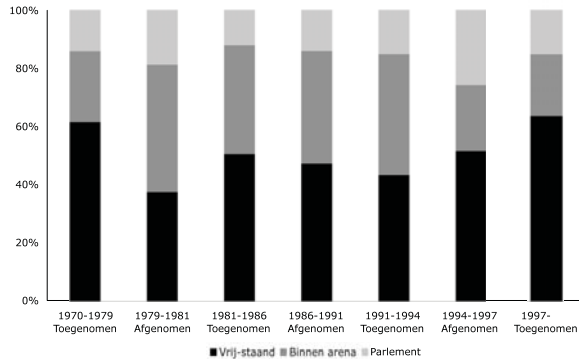
Figuur 2: Mix van formele en informele actoren



De algemene trend is een afname van het aantal informele groepen na 1979. We zien ook dat deze trend zich doorzet in periodes van verhevigde politieke activiteit van de hele beweging, wanneer het juist te verwachten is dat nieuwe initiatieven ontstaan en gemakkelijker overleven. Vermoedelijk hebben de bestaande formele organisaties het beschikbare actiepotentieel kunnen mobiliseren. In een aantal landen waren dat vaak de vrouwenorganisaties van politieke partijen en in de vakbeweging. We zien ook dat informele groepen zelfs in de jaren zeventig niet in de meerderheid waren onder het totale aantal groepen. Slechts 43% van de groepen voldoen aan het traditionele beeld van de 'tweede golf' als bestaande uit losse netwerken.

Als tweede hebben wij gekeken naar groepen en organisaties waren gelokaliseerd, dat wil zeggen of ze in een besluitvormingsarena deelnamen of daarbuiten opereerden. We hebben hier ook de vrouwen meegeteld die in het parlement vertegenwoordigd waren en hier optraden als belangenbehartiger van de vrouwenbeweging. Dit staat in figuur 3.

Figuur 3: Locatie van actoren



8
Uit figuur 3 valt op te maken dat de groepen die buiten de beleidsarena's bleven, in de jaren zeventig in de meerderheid waren, maar dat daarna hun aantal sterk daalt. In cijfers: in de jaren zeventig waren 60% van alle groepen uit ons bestand 'buitenstaander', maar begin jaren tachtig was dat percentage gezakt tot 38. Daarna stabiliseert het percentage zich rond de 50, om pas na 1997 weer te stijgen tot 63%. Deze gegevens bevestigen wel het bestaande beeld van de tweede golf: de afzijdigheid van veel groepen in de periode van opgaande mobilisatie en de snelle verschuiving naar participatie in de reguliere politieke kanalen rond 1980. De buitenstaanders verdwijnen niet; ook in de jaren tachtig ligt hun aandeel rond de 38%.

Onverwacht is wel de stijging van het aantal buitenstaanders in de jaren negentig. De stijging zou verklaard kunnen worden uit het ontstaan van nieuwe vrouwengroepen. Maar uit onze gegevens blijkt dat vele van de actieve groepen al voor die tijd bestonden. Uit het kwalitatieve deel van ons onderzoek bleek al dat veel 'insiders' goed in staat zijn om te schakelen van overleg binnen de beleidsarena, naar protest daarbuiten, en omgekeerd. Dit maakt aannemelijk dat er een verschuiving in strategie heeft plaatsgevonden in de jaren negentig. Deze is vermoedelijk ingegeven door het meer gesloten politieke klimaat voor vrouwengroepen in een aantal landen. Juist deze

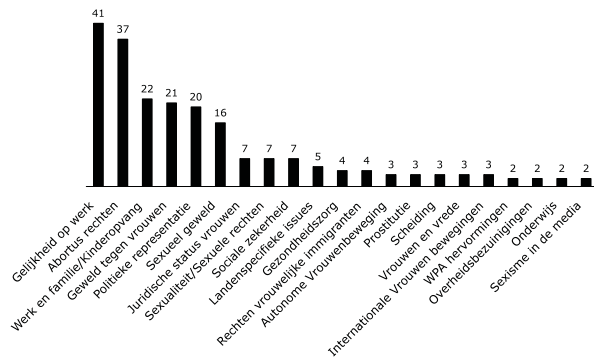
flexibiliteit trekt het onderscheid dat in de wetenschappelijke literatuur meestal wordt gemaakt tussen *belangengroepen* en *sociale bewegingen* in twijfel. De strijd over de verschillen tussen de twee soorten actoren kan mijn inziens beter vervangen worden door de empirische vraag *wanneer* actoren tot de ene of de andere strategie overgaan en transformeren van 'insider' naar 'outsider', of omgekeerd. Soms slagen zij er in beide strategieën te combineren.

Tegen de verwachting in is er geen stijging van het aantal vrouwen in parlementen dat zich opwerpt als belangenbeharter voor de goede zaak, terwijl over het algemeen het aantal vrouwelijke parlementsleden fors is gestegen tijdens de hele onderzoeksperiode. Uit ons onderzoek hebben wij hier geen verklaring voor.

Een van de meest interessante organisatorische veranderingen die wij hebben waargenomen is de stijging van de participatie van lokale en nationale vrouwenorganisaties sinds de jaren zeventig aan transnationale netwerken. De vrouwenbeweging was al internationaal van karakter aan het eind van de negentiende eeuw, getuige de campagnes voor vrouwenkiesrecht, de vrouwenvredesbeweging en de strijd tegen de prostitutie en vrouwenhandel. Sinds de jaren zeventig neemt transnationale activisme opnieuw een hoge vlucht.¹⁶ Er ontstaan tal van allianties en coalities die de supranationale organisaties als de Verenigde Naties en de Europese Unie met hun eisen en acties onder druk zetten. Uit onze data blijkt dat deelname van nationale actoren aan zulke netwerken wisselt per *issue*. Het doet zich vooral voor op het terrein van prostitutie en vrouwenhandel en de politieke vertegenwoordiging van vrouwen, en veel minder bij abortus. De netwerken zijn van belang voor de diffusie van ideeën, 'frames' en actiemethoden. Ook worden ze gebruikt voor de strategische uitbreiding van conflicten naar hogere politieke arena's om zo de eigen overheid onder druk te zetten. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen waarom groepen en organisaties internationale verbindingen aangaan en hoe zij er van profiteren.

Hoe staat het met de politieke prioriteiten en ‘frames’ die vrouwengroepen en organisaties door de jaren heen naar voren hebben gebracht? De prioriteiten zijn in ons onderzoek vastgesteld door de landenexperts van het kwalitatieve deel van ons project, die ieder hebben aangegeven wat de belangrijkste vijf prioriteiten van de vrouwenbeweging in hun land waren per periode. Figuur 4 geeft de meest genoemde prioriteiten.

Figuur 4: Meest genoemde prioriteiten



Nb: N = 213. Totalen is de som van *alle* genoteerde prioriteiten in een decennium.

Uit onze tellingen blijkt dat ‘gelijkheid bij de arbeid’ het meest genoemd wordt, gevolgd door abortus, de ‘combinatie van werk en gezin’ en ‘geweld tegen vrouwen’, met op de vijfde plaats politieke representatie. Zou men echter seksueel geweld optellen bij ‘geweld tegen vrouwen’, dan zou geweld de tweede plaats innemen *ex aequo* met abortus. We zien in figuur 4 ook hoe breed het gebied is dat de vrouwenbeweging bestrijkt en op hoeveel terreinen zij actief is.

In de loop van de tijd blijkt dat zich enkele duidelijke verschuivingen in de prioriteiten hebben voorgedaan. Gelijkheid bij de arbeid en abortus staan continu hoog op de bewegingsagenda. Geweld tegen vrouwen en seksueel geweld wordt in de jaren tachtig een belangrijke prioriteit. In de jaren negentig klimt politieke representatie van vrouwen op naar de derde plaats

van de lijst. Voorheen, in de jaren zeventig, vonden vrouwen-groepen politieke representatie niet belangrijk, maar de economische malaise van de jaren tachtig en de herstructurering van de verzorgingsstaat, die veel vrouwen hard troffen, brachten hierin verandering. Geholpen door de debatten over constitutionele hervormingen in een aantal landen, mobiliseerden vrouwengroepen en organisaties rond dit thema.

In tegenstelling tot de gegevens over locatie en organisatievorm, kunnen wij de gegevens over prioriteiten wél vergelijken per land. Er zijn interessante nationale verschillen, zoals de prioriteit die de Ierse vrouwenbeweging gaf aan het recht op echtscheiding en de hoge prioriteit voor de rechten van migrantenvrouwen in Frankrijk. Nederlandse vrouwengroepen gaven in de jaren zeventig hoge prioriteit aan het onderwijs voor vrouwen, een prioriteit die wij verder alleen nog aantreffen bij de Spaanse beweging in de jaren 90. Voor het overige wijkt Nederland niet af van het algemene beeld.

Vaak wordt in de literatuur verondersteld dat met de institutionalisering van sociale bewegingen deze minder radicaal zouden zijn geworden.¹⁷ Wij konden dat voor de vrouwenbeweging nagaan door te tellen hoeveel groepen in iedere periode feministische dan wel niet-feministische ‘frames’ naar voren brachten in de debatten. Het blijkt dan dat in *alle* perioden de meerderheid van vrouwenorganisaties en groepen feministische ‘frames’ naar voren brachten. Het percentage stijgt over de gehele periode, van 59% in 1981 tot 78% begin jaren negentig, met een verdere stijging na 1997 tot 80%. Dit biedt weinig steun voor de ‘conventional wisdom’ over de afnemende radicaliteit. De stijging van het aantal feministische ‘frames’ valt vermoedelijk toe te schrijven aan de diffusie van feministische ideeën en hun brede acceptatie in de loop van de tijd. De eisen zijn niet minder radicaal, maar worden niet langer als radicaal ervaren.

De relatie tussen succes en activisme

Een van de grote strijdpunten binnen sociale bewegingen is altijd de te volgen strategie geweest: moet men mikken op

publieke actie om zo de eigen eisen af te dwingen, of moet men rond de tafel gaan zitten om te overleggen en op deze wijze resultaten te boeken? Groepen kunnen kiezen of zij hun aanhang en relevante bondgenoten mobiliseren om druk op de besluitvormers uit te oefenen, een strategie die leidt tot een hoge graad van activisme. Ze kunnen ook opteren voor het veroveren van een institutionele positie binnen de besluitvorming en hun invloed daar laten gelden. Ook in de wetenschappelijke literatuur over sociale bewegingen is de discussie hierover nog niet beslecht.¹⁸ Wat levert betere resultaten op?

In ons onderzoek gebruikten wij een dubbel criterium voor het bepalen van *succes*. Niet alleen inwilliging van de eisen van vrouwengroepen en organisaties telt, maar ook of vrouwen en vrouwengroepen er in slagen toegang te krijgen tot de besluitvorming. Voor de vrouwenbeweging gaat het ook altijd om de vraag *wie* haar vertegenwoordigt: representatie *van* vrouwen *door* vrouwen. Dit maakt de vrouwenbeweging ook anders dan veel andere sociale bewegingen waar het er niet toe doet *wie* de belangen behartigt, als men maar inhoudelijk resultaat boekt.

Uit de analyse van de uitkomsten van alle debatten hebben wij kunnen bepalen hoe vaak de vrouwenbeweging op *beide criteria* succesvol was. Dat was het geval in 27% van alle debatten. Daarnaast werd in bijna 44% van alle debatten wel inhoudelijk succes geboekt, maar waren er geen actoren van de vrouwenbeweging betrokken in de besluitvorming. In slechts 7% van de debatten werd er geen inhoudelijk resultaat geboekt maar er waren wel actoren betrokken in de besluitvorming. Geen enkel succes deed zich voor in 22% van alle debatten.

Vervolgens hebben wij nagegaan hoe het was gesteld met het niveau van activisme en de graad van institutionalisering van de vrouwenbeweging tijdens alle debatten, en die gerelateerd aan de uitkomsten per debat. Wat activisme betreft, bleek dat in meer dan de helft van de dubbel succesvolle gevallen er betrekkelijk *weinig* activisme was geweest, en dat bleek ook te gelden voor bijna de helft van de debatten waarin alleen

inhoudelijk resultaat werd geboekt (en er geen sprake was van vertegenwoordiging). Een hoge graad van activisme is dus geen voorwaarde om enig succes te boeken.

Wij veronderstelden ook dat de graad van institutionalisering, gemeten naar vertegenwoordiging in parlement, bureaucratie, politieke partijen, vakbonden en belangengroepen, zou bijdragen tot succes. Hoe hoger, hoe meer succes. Dit was inderdaad het geval. In 22 van de 27 debatten met een dubbelresultaat was er sprake van redelijke tot hoge institutionalisering, en dat gold ook voor driekwart van de debatten waarin actoren alleen hun inhoudelijke doelen wisten te bereiken. In de debatten waar actoren helemaal geen resultaat boekten, was er in bijna alle gevallen sprake van een laag of gemiddeld niveau van institutionalisering. We kunnen daarom stellen dat degenen die de 'insider' route propageerden in de zeer felle debatten in de vrouwenbeweging over de strategie, het gelijk meer aan hun kant hadden als het gaat om het behalen van resultaat.

Conclusies

In mijn afscheidscollege heb ik drie thema's aan de orde gesteld. Allereerst heb ik gekeken naar de levenscyclus van de vrouwenbeweging en de vraag naar haar vermeende neergang. Ten tweede zijn haar organisatiekenmerken en prioriteiten aan bod gekomen. Ten slotte ben ik ingegaan op de omstrede vraag over de relatie tussen het succes van een sociale beweging en haar strategie.

Wat naar voren komt is dat in de dertien landen die wij onderzocht hebben, vrouwengroepen en organisaties zeer actief waren vanaf de jaren zeventig, gemeten naar hun deelname in de belangrijkste politieke debatten over een aantal cruciale vrouwenkwesties. We hebben laten zien dat de vrouwenbeweging niet valt in het patroon van de laatste grote protestcyclus in Westerse democratieën, de cyclus van de jaren zestig en zeventig, en die in de jaren tachtig ten einde liep. Evenmin neemt de ontwikkeling van de vrouwenbeweging de vorm van een parabool aan of is er sprake van een golf. Na de opkomst

en consolidering in de jaren zeventig en tachtig, neemt de activiteit toe in de jaren negentig tot 2004, het jaar waarin de dataverzameling werd beëindigd. Het eigen patroon van de vrouwenbeweging is een duidelijke indicatie dat de politieke mogelijkheden structuur voor de vrouwenbeweging verschilt van die van andere sociale bewegingen, en andere barrières en kansen oplevert voor mobilisatie.

Wat de organisatiekenmerken betreft, is het inderdaad zo dat de groepen met informele en losse organisatievormen, die volgens velen kenmerkend zijn voor de 'tweede golf', op de achtergrond raken begin jaren tachtig. Een strakkere structuur helpt groepen mensen en middelen te binden en zo te overleven op de langere termijn. Maar ook in de jaren zeventig vormden de informele groepen niet de meerderheid. Dat geldt wel voor de groepen die buiten de gevestigde arena's opereerden. Hun aantal wordt weliswaar beduidend minder in de jaren tachtig, maar stijgt weer voorbij de 60% in de jaren negentig. Maar we zien ook dat groepen vaak wisselen van strategie en soms protest en overleg combineren. Dit maakt het onderscheid tussen belangengroep en sociale bewegingsorganisatie dubieus: de onderzoeksvraag voor de toekomst moet dan ook zijn: *wanneer en waarom* wisselen groepen van strategie? We hebben ook gezien dat er een groeiend transnationaal netwerk is sinds de jaren zeventig waarbinnen nationale groepen participeren, maar dit is wel afhankelijk van het *issue*.

De meest genoemde prioriteiten van de vrouwenbeweging waren gelijkheid bij de arbeid en abortus gedurende de hele periode. Geweld tegen vrouwen en seksueel geweld werden vooral in de jaren tachtig belangrijk, terwijl in de jaren negentig de politieke representatie van vrouwen opkwam als belangrijke kwestie. Er is geen grond om aan te nemen dat de eisen minder radicaal werden, als men dat afmeet aan de stijging van het aantal groepen dat expliciet feministische 'frames' naar voren bracht over de gehele periode.

Als derde punt heb ik gekeken naar de relatie tussen activisme,

institutionalisering en succes. Succes hebben wij gedefinieerd als zowel de inwilliging van politieke eisen als de vertegenwoordiging van de vrouwenbeweging in de besluitvorming. De kans op succes bleek het grootst bij incorporatie in de gevestigde politieke arena en een lage graad van activisme. Hoog activisme leidt er wel vaak toe dat aan de eisen tegemoet gekomen wordt, maar niet vaak dat vrouwen ook toegang krijgen tot de besluitvorming. Ook in de komende jaren zal het probleem van de vertegenwoordiging van vrouwen hoog op de politieke agenda blijven én leiden tot voortgaande mobilisering van de vrouwenbeweging.

Mijnheer de Rector Magnificus, Dames en Heren,

Aan het slot gekomen van mijn afscheidsrede een kort dankwoord. Er zijn velen die voor mij belangrijk zijn geweest in mijn loopbaan aan de universiteit, en met wie ik met genoegen heb samengewerkt. Allereerst dank ik al mijn collega's van de voormalige Vakgroep Vrouwenstudies en het Joke Smit Instituut. De vakgroep is bij de reorganisatie van de Faculteit der Sociale Wetenschappen in 1996/97 helaas opgeheven, maar de meesten van ons hebben het onderzoek en onderwijs kunnen voortzetten in een van de departementen van de faculteit. Ik gedenk onze overleden collega's drs. Mia Jansen-Marchand en dr. Petra Schreurs, aan wie ik beiden onuitwisbare herinneringen koester.

Ik wil ook graag alle collega's bedanken van de Nederlandse Onderzoekschool Vrouwenstudies, waarvan ik voorzitter ben geweest tussen 1992 en 2000. Met de bescherming van de KNAW achter ons, hebben wij vrouwenstudies/*genderstudies* verder kunnen ontwikkelen, talloze promovendae begeleid en met veel inzet en plezier het onderwijs gegeven. Veel van onze studenten en promovendae hebben hun weg op de universiteit gevonden, ook na het einde van de Onderzoeksschool in 2003. Dat stemt mij optimistisch over de toekomst van ons vakterrein. Weliswaar zijn instituties cruciaal voor het voortbestaan van een vakterrein, maar uiteindelijk zijn het de mensen die

het verschil maken en zo de toekomst bepalen. Vanuit deze overtuiging heb ik ook altijd mijn promovendae voorrang gegeven. Ik dank hen allen voor hun innovaties, inspiratie en ideeën.

I would like to express a special word of gratitude to my colleagues from the *Research Network on Gender Politics and the State*: Amy Mazur, Dorothy McBride, Joni Lovenduski, Birgit Sauer and Marila Guagnadini. It has been a privilege to work with each of you, and I am looking forward to meeting you and all our other RINGS friends again after my retirement at the events of the *European Consortium of Political Research* and the *American Political Science Association*. In the next few years I will continue my comparative research on women's movements in the new international project *Feminism and Citizenship*, funded by the European Commission. The work of Beatrice Halsaa, Sasha Roseneil and Tone Hellesund in organising and developing this project also deserves a special word of thanks. And I thank Myra Marx Ferree for being advisor to both international projects and for being with us today.

Ik wil ook graag de collega's danken van het Instituut voor Politieke Wetenschap, voorheen de Vakgroep en later het Departement Politieke Wetenschap. Na het opheffen van de Vakgroep Vrouwenstudies heb ik daar mijn nieuwe thuis gevonden om mijn wetenschappelijk werk voort te zetten. Dat betekende wel dat ik na jaren weer Inleiding Politieke Wetenschap voor eerstejaars moest geven en dat ik mijzelf moest bijscholen in de Methoden en Technieken. Maar het is ook een terugkeer geweest naar mijn oorspronkelijke liefde voor de politieke wetenschap. Ik dank in het bijzonder de hoogleraren Herman van Gunsteren en Koen Koch voor de hartelijke ontvangst bij de vakgroep, professor Galen Irwin en dr. Frits Meijerink voor de bijzondere samenwerking in de leeronderzoeken en Bachelor-projecten, professor Ruud Koole voor zijn interesse en steun in de afgelopen jaren en drs. Alma Caubo voor haar inzet bij het werk van de Examencommissie, waarvan ik de afgelopen jaren vice-voorzitter was. Maar natuurlijk ook alle andere collega's

voor het delen van hun kennis, wijsheid, grappen en soms cynische humor. Dat heeft mij de afgelopen jaren geholpen op de been te blijven, soms ook in letterlijke zin. Ook de vele contacten met onze studenten, ook die van de Haagse Vestiging, hebben bijgedragen aan een inspirerende werkomgeving. Dank ook aan mijn assistenten Vincent Post, Pauline Vincenten, Remco van der Laan en Sanne Rijkhoff, nu allen afgestudeerd, voor hun bijdrage aan de twee grote internationale projecten waarmee ik verbonden ben.

Een bijzondere plaats in mijn leven nemen mijn vriendinnen uit de vrouwenbeweging in. Ik ben vereerd dat een aantal van jullie hier vanmiddag aanwezig konden zijn. Zonder jullie was er niet alleen veel minder activisme te bestuderen geweest, maar ook veel minder solidariteit, vriendschap en vrolijkheid. Ik hoop dat we elkaar nog vele jaren zullen tegenkomen en in elkaars gezelschap zullen verkeren.

Ten slotte een bijzonder woord van dank aan Ivo en Rian. Jullie liefde en steun hebben een van de belangrijkste stellingen van het tweede golf feminisme bewezen: dat de scheiding tussen privé en openbaar niet bestaat. Zonder jullie had ik hier niet gestaan, en was het leven voor mij niet zo gul geweest.

Ik dank u voor uw aandacht. Ik heb gezegd.

Noten

- 1 <http://www.emancipatie.nl>
- 2 Deze definitie is ontleend aan: McBride, Dorothy and Amy Mazur, 'Measuring Feminist Mobilization', in Ferree, Myra Marx and Aili Mari Tripp (eds), *Global Feminism. Transnational Women's Activism, Organizing, and Human Rights*, New York/London: New York University Press, 2006, pp. 226-227.
- 3 Mazur, Amy G. (ed.), *State Feminism, Women's Movements, and Job Training: Making Democracies Work in the Global Economy*, New York: Routledge, 2001; McBride Stetson, Dorothy (ed.), *Abortion Politics, Women's Movements and the Democratic State: A Comparative Study of State Feminism*, Oxford: Oxford University Press, 2001; Outshoorn, Joyce (ed.), *The Politics of Prostitution: Women's Movements, Democratic States and the Globalisation of Sex Commerce*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004; Lovenduski, Joni et al. (eds), *State Feminism and Political Representation* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005; Haussman, Melissa and Birgit Sauer (eds), *Gendering the State in the Age of Globalisation. Women's Movements and State Feminism in Post-Industrial Democracies*, Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2007; Outshoorn, Joyce and Johanna Kantola (eds), *Changing State Feminism*, Houndmills, Basingstoke: Palgrave, 2007.
- 4 Alle data van het project zijn te vinden en te downloaden op <http://libarts.wsu.edu/polisci/rngs>. Voor het bewerken van de gegevens voor de kwantitatieve analyses danken wij de European Science Foundation and the U.S. National Science Foundation voor hun financiële ondersteuning.
- 5 'Frames' zijn interpretatieschema's die mensen in staat stellen 'to locate, perceive, identify and label occurrences within their lifespace and the world at large' (Snow, David A., Burke E. Rochford, Steven Worden and Robert Benford, 'Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation', *American Sociological Review*, 51 (1986) p. 464.
- 6 Outshoorn, Joyce, 'Social Movements and Women's Movements', in McBride, Dorothy and Amy Mazur (eds), *The Politics of State Feminism: Innovation in Comparative Research*, Philadelphia: Temple University Press (forthcoming).
- 7 Tilly, Charles, *From Mobilization to Revolution*, Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1978; Tarrow, Sydney, *Struggle, Politics and Reform: Collective Action, Social Movements and Cycles of Protest*, Ithaca, N.Y., Cornell University. Western Societies, 1989 (Paper No. 21); Tarrow, Sydney, *Power in Movement. Social Movements, Collective Action and Politics*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994; Tarrow, Sydney, *Power in Movement. Social Movements, Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998; Kriesi, Hanspeter, Ruud Koopmans, Jan Willem Duyvendak and Mario Giugni, *New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis*, London: UCL Press, 1995; Della Porta, Donatella and Mario Diani, *Social Movements: An Introduction*, Oxford: Blackwell, 2006 (first edition 1999).
- 8 Zie ook: McAdam, Doug, Sydney Tarrow and Charles Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, 2001, pp. 266-167; Della Porta, Donatella and Mario Diani, *Social Movements: An Introduction*, Oxford: Blackwell, 2006 (first edition 1999), pp. 188-190; Koopman, Ruud, 'Protest in Time and Space: The Evolution of Waves of Contention', in Snow, David A., Sarah A. Soule and Hanspeter Kriesi (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Oxford: Blackwell Publishing, 2007, p. 36 (first edition 2004).
- 9 Ferree, Myra Marx and Carol McClurg Mueller, 'Feminism and the Women's Movement: A Global Perspective', in Snow, David A., Sarah A. Soule and Hanspeter Kriesi (eds) *The Blackwell Companion to Social Movements*, Oxford: Blackwell Publishing, 2007 (first edition 2004), p. 587.
- 10 Dit komt overeen met de bevindingen van: Mueller, Carol McClurg and John D. McCarthy, 'Cultural Continuity and

Structural Change: The Logic of Adaptation by Radical Liberal and Socialist Feminists to State Reconfiguration', in Banaszak, Lee Ann, Karen Beckwith and Dieter Rucht (eds.), *Women's Movements Facing the Reconfigured State* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003, pp. 238-240.

- 11 Post, Vincent, Jantine Oldersma en Joyce Outshoorn, 'Overwinteren of geruisloze mobilisatie? Ontwikkelingen in 'de vrouwenbeweging' in Nederland sinds de jaren negentig', *Tijdschrift voor Genderstudies*, 9 (2006) 2: 12-25.
- 12 Katzenstein spreekt in dit verband van 'unobtrusive mobilisation'. Zie Katzenstein, Mary Fainsod, *Faithful and Fearless: Moving Feminist Protest inside the Church and the Military*, Princeton: Princeton University Press, 1998.
- 13 Outshoorn, Joyce and Jantine Oldersma, 'Dutch Decay: the Dismantling of the Women's Policy Network in the Netherlands', in Outshoorn, Joyce and Johanna Kantola (eds), *Changing State Feminism*, Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007, pp. 182-201.
- 14 Dit is vooral sterk in de vroege geschiedschrijving over de recente vrouwenbeweging: Dahlerup, Drude (ed.), *The New Women's Movements: Feminism and Political Power in Europe and the USA*, London/Beverly Hills, Sage, 1986; Katzenstein, Mary Fainsod Katzenstein and Carol McCluerg Mueller (eds), *The Women's Movements of the United States and Europe*, Philadelphia: Temple University Press, 1987; Kaplan, Gisela, *Contemporary Western European Feminism*, London: UCL Press/Allen & Unwin, 1992; Ferree, Myra Marx and Beth B. Hess, *Controversy and Coalition: the New Feminist Movement*, Boston: Twayne Publishers, 1985; Ferree, Myra Marx and Patricia Yancey Martin (eds), *Feminist Organizations. Harvest of the New Women's Movement*, Philadelphia: Temple University Press, 1995. Voor Nederland: Henriët van Rossum, 'De gesubsidiëerde revolutie? De geschiedenis van de vrouwenbeweging, 1968-1989', in Duyvendak, J.W., H.A. van der Heijden, R. Koopmans, L. Wijmans (red.), *Tussen Verbeelding en Macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*, Amsterdam: SUA, 1992, pp.161-181; Meijer, Irene Costera, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980*, Amsterdam: Het Spinhuis, 1996.
- 15 Voor een overzicht, zie Della Porta, Donatella and Mario Diani, *Social Movements: An Introduction*, Oxford: Blackwell, 2006 (second edition), hoofdstuk 6, 'Social Movements and Organizations'.
- 16 Zie bijvoorbeeld: Keck, Margaret and Kathryn Sikkink, *Activists beyond Borders: Transnational Advocacy Networks in International Politics*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998; Smith, Jackie, 'Globalization and Transnational Social Movements', in Davis, Gerald F., Doug McAdam, W. Richard Scott and Mayer N. Zald (eds), *Social Movements and Theory*, New York: Cambridge University Press 2005, pp. 226-49; Tarrow, Sydney, *The New Transnational Activism*, New York: Cambridge University Press, 2005.
- 17 Voor deze discussie: Della Porta, Donatella and Mario Diani, *Social Movements: An Introduction*, Oxford: Blackwell, 2006 (second edition), hoofdstuk 7, 'Action Forms, Repertoires, and Cycles of Protest'.
- 18 Clemens, Elizabeth S. and Debra C. Minkoff, 'Beyond the Iron Law: Rethinking the Place of Organizations in Social Movement Theory', in Snow, David. A., Sarah A. Soule and Hanspeter Kriesi (eds), *The Blackwell Companion to Social Movements*. Oxford: Blackwell Publishing, 2007, pp.155-70. (first edition 2004).

PROF.DR. J.V. OUTSHOORN



- 1972 Doctoraal Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen (cum laude), Universiteit van Amsterdam
- 1972-1975 Wetenschappelijke medewerker Baschwitz Instituut voor Massapsychologie, Universiteit van Amsterdam
- 1975-1987 Wetenschappelijk (hoofd) medewerker Politieke Wetenschappen, Universiteit van Amsterdam
- 1986 Promotie De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984, Vrije Universiteit, Amsterdam
- 1987- Hoogleraar Vrouwenstudies Universiteit Leiden, Faculteit Sociale Wetenschappen; sinds 1999 verbonden aan het Instituut Politieke Wetenschap
- 1993-2000 Voorzitter Nederlandse Onderzoekschool Vrouwenstudies (NOV)
- 1995- Co-Convenor Research Network on Gender Politics and the State (RNGS)
- 2000 Research Fellow Australian National University, Canberra

Mijn wetenschappelijke fascinatie heeft altijd gelegen op het snijvlak van sociale bewegingen en de politiek. Hoe weten sociale bewegingen hun problemen zo te definiëren dat ze op de politieke agenda komen en vervolgens een gunstige uitkomst af te dwingen? Probleemdefinities geven niet alleen een diagnose, maar verdelen ook verantwoordelijkheid en schuld. Bovenal delen zij macht toe: wie mag er over mee praten en vooral: wie krijgt er de controle over? In mijn werk heb ik vooral bestudeerd hoe groepen en organisaties uit de vrouwenbeweging in Westerse landen nieuwe kwesties op de politieke agenda hebben gezet en oude kwesties een nieuwe betekenis hebben gegeven. Hierdoor hebben vrouwen toegang en zeggenschap gekregen in de politieke besluitvorming en beleidssuccessen geboekt.



Universiteit Leiden